

Aleksandra Sylburska*

Próby wzmocnienia pozycji Królestwa Węgier w epoce dualizmu w ocenie publicystów „Huszadik Század” (1900-1919)

Attempts to Strengthen the Position of the Kingdom of Hungary in the Dualism Era in the Opinion of the „Huszadik Század” Journalists (1900-1919)

Abstract: On June 4th, 1920, in Trianon, Hungary signed the peace treaty, due to which it lost 2/3 of its lands and 1/3 of its population. This meant the disintegration of the Kingdom of Hungary, whose strong position was sought-after by the Hungarian political elite in 1867-1920. The author of the article analyses the three stages of this project implementation, including the attempts to create a unified Hungarian nation, modernization of Zalatavia and the struggle to maintain the borders after the end of the World War I. The facts known from numerous studies were confronted with the opinions of the most important critics of the ruling elites of that time, journalists of the periodical „Huszadik Század”.

Keywords: Austria-Hungary, Magyarization, modernization, national conflicts

Streszczenie: 4 czerwca 1920 r. w Trianon Węgry podpisały traktat pokojowy, na mocy którego traciły 2/3 ziemi oraz 1/3 ludności. Oznaczało to rozpad Królestwa Węgier, o którego silną pozycję zabiegały węgierskie elity polityczne w latach 1867-1920. Autorka artykułu analizuje trzy etapy realizacji tego projektu, które obejmują próby kształtowania jednolitego narodu węgierskiego, modernizację Zalitawii oraz walkę o utrzymanie granic po I wojnie światowej. Znane z licznych opracowań fakty zostały skonfrontowane z opiniami najważniejszych krytyków ówczesnych elit władzy, publicystami czasopisma „Huszadik Század”.

Słowa kluczowe: Austro-Węgry, madziaryzacja, modernizacja, konflikty narodowościowe

* Aleksandra Sylburska – dr, Uniwersytet Łódzki, Polska, ORCID: 0000-0002-4969-5048, e-mail: aleksandra.sylburska@uni.lodz.pl.

Wstęp

Na mocy ugody austro-węgierskiej w 1867 r. elity polityczne w Budapeszcie przejęły samodzielną władzę w sprawach wewnętrznych w Królestwie Węgier, czyli jednej z dwóch części dualistycznej monarchii. Dążyły do rozciągnięcia faktycznej władzy nad ziemiami Korony św. Stefana, czyli obszarami, które znajdowały się pod panowaniem węgierskich władców w średniowieczu i na początku epoki nowożytnej. Mimo kolejnych tragicznych wydarzeń (porażka pod Mohaczem w 1526 r., podział państwa, okupacja turecka i austriacka) Węgrzy wierzyli, że tereny te są niepodzielne¹. Ich wiara oraz cierpliwość zostały nagrodzone – ugoda gwarantowała zjednoczenie Węgier z Siedmiogrodem oraz Chorwacją, nad którymi Budapeszt stracił kontrolę w ramach represji po zakończeniu Wiosny Ludów².

Węgierscy politycy wiedzieli, że formalne zatwierdzenie ich granic to za mało. Stabilność i silną pozycję Królestwa Węgier mogły zapewnić: zintegrowani i lojalni obywatele, nowoczesna gospodarka, silna armia, bezpieczeństwo na forum międzynarodowym. Ugoda z 1867 r. przyznawała Węgom pełną kontrolę tylko nad dwoma pierwszymi polami działania. Każda z dwóch części monarchii (austriacka – Przedlitawia, węgierska – Zalitawia) miała swobodę kształtowania polityki wewnętrznej, natomiast trzy elementy pozostawały wspólne – osoba cesarza (na Węgrzech króla), wojsko oraz polityka zagraniczna³. Z tego powodu w artykule zostanie poddana analizie próba budowy jednolitego narodu politycznego (w praktyce oznaczająca politykę madziaryzacji) oraz przemiany gospodarczo-społeczne (które po 1867 r. miały charakter szybko postępującej modernizacji). Niniejsze rozważania dotyczą także polityki zagranicznej Budapesztu prowadzonej po 31 października 1918 r., po upadku dualistycznej mo-

- 1 M. Sima, *Geopolityczne znaczenie idei Wielkich Węgier*, „Przegląd Geopolityczny” 2019, nr 28, s. 11.
- 2 H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 189. Przyłączenie Siedmiogrodu do Węgier było jednym z najważniejszych postulatów węgierskich negocjatorów ugody: J. Pál, *Sprawa unii Siedmiogrodu z Węgrami po roku 1867*, [w:] *„Węgry i dookoła Węgier...”: Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*, red. A. Cetnarowicz, S. Pijaj, s. 140.
- 3 Tamże. Nie oznaczało to jednak, że węgierscy politycy nie mieli ambicji prowadzenia własnych działań na forum międzynarodowym: T. Kopyś, *Polityka zagraniczna Węgier w latach 1867-1945*, Kraków 2018, s. 11-41.

narchii i powstaniu niepodległego państwa węgierskiego⁴. Przez kilka miesięcy walczone o utrzymanie integralności terytorialnej Królestwa Węgier, ale bezskutecznie – rozczłonkowanie ziem węgierskich zostało formalnie zatwierdzone w traktacie pokojowym podpisanym w Trianon 4 czerwca 1920 r.⁵

Historia Austro-Węgier, w tym także samej Zalitawii, posiada bogatą literaturę⁶. Czy można zaproponować inny sposób ujęcia tego tematu? Nie ulega wątpliwości, że większość węgierskich polityków, literatów, myślicieli, naukowców epoki dualizmu była przekonana o tym, że ich kraj podążał we właściwym kierunku. Warto zatem oddać głos tym, którzy mimo entuzjazmu i optymizmu epoki *fin de siècle* dostrzegali słabości ówczesnych Węgier: środowisku tworzącemu czasopismo „Huszadik Század” (1900-1919). Jest to perspektywa właściwie nieobecna w polskiej historiografii⁷.

Powstanie czasopisma było odpowiedzią grupy intelektualistów na gwałtowne zmiany zachodzące w węgierskiej strukturze społecznej na przełomie wieków. Znajdowali się wśród nich przedstawiciele lewicowego skrzydła liberalizmu, socjalizmu, marksizmu, socjologii. Łączyły ich radykalizm i mieszczańskie pochodzenie. Pismo było

- 4 30 października 1918 r. powstała Niemiecka Austria, dzień później – węgierski rząd Mihályiego Károlyiego. Oba państwa stały się republikami – odpowiednio 12 i 17 listopada 1918 r.: W. Balcerak, *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974, s. 187-189, 214-215.
- 5 Na mocy traktatu w Trianon Węgry traciły m.in. ok. 1/3 ludności (ok. 8 mln z 21 mln), ponad 70% terytorium (z 325 tys. km² pozostało jedynie 93 tys. km²), a także dostęp do morza. Państwa sukcesyjne przejęły kopalnie soli, złota, srebra, miedzi, cynku i manganu, szczyby naftowe i gazu ziemnego. Węgry utraciły najlepsze ziemie uprawne w Baczce, Banacie i na Wyspie Żytniej (Csallóköz), pastwiska i ok. 90% zasobów leśnych. Niepodległe Węgry były skazane na import. Najważniejsze opracowania na temat traktatu w Trianon z ostatnich lat: B. Góralczyk, *Węgierski syndrom Trianon*, Warszawa 2020; I. Romsics, *A trianoni békeszerződés*, Budapeszt 2020; *Trianon*, red. M. Zeidler, Budapeszt 2020.
- 6 Warto wymienić kilka tytułów, będących jedynie ułamkiem dokonań historiografii na tym polu: R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley 1974; *The Last Years of Austria-Hungary. Essays in Political and Military History, 1908-1918*, red. M. Cornwall, Exeter 1990; J. W. Mason, *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867-1918*, Londyn – Nowy Jork 2014; *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy. A Hungarian Perspective*, red. G. Gyáni, Abingdon 2022; A. Wandruszka, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, t. 1-12, Wiedeń 1973-2010; *Egy közép-európai birodalom. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867-1918)*, red. Z. Gáspár, Budapeszt 2008; P. M. Judson, *Imperium Habsburgów – wspólnota narodów*, Warszawa 2017; *Dějiny Rakouska*, M. Havlačka i in., Praga 2002.
- 7 Istnieje monografia prezentująca poglądy najważniejszej postaci tego środowiska – Oszkára Jársziego: T. Kopyś, *Oszkár Járszi. Z dziejów idei federalizmu w Europie Środkowej w latach 1900-1920*, Kraków 2006.

związane z powstałym w 1901 r. Towarzystwem Socjologicznym (Társadalomtudományi Társaság)⁸. Cel, który wyznaczyli sobie publicyści, to naukowe poszukiwania rozwiązań problemów, z jakimi się zmagają się mieszkańcy Węgier oraz naprawa błędów popełnianych przez władzę⁹.

Artykuł składa się z trzech części. W każdej z nich zaprezentowano stosunek publicystów „Huszadik Század” do poszczególnych elementów węgierskiej polityki epoki dualizmu: madziaryzacji, modernizacji oraz prób zachowania integralności kraju po zakończeniu I wojny światowej. Należy zaznaczyć, że rozmiary artykułu pozwoliły na poruszenie wyłącznie najważniejszych elementów tak okrojonego zagadnienia. Niemożliwe było również zaprezentowanie w całości bogatej spuścizny czasopisma.

1. Madziaryzacja

Zdobycie przez węgierskie elity rządzące realnej władzy nad mieszkańcami Zalitawii było trudne ze względu na jej skład narodowościowy. Węgrzy stanowili 48,1% mieszkańców kraju, Rumuni – 14,1%, Niemcy – 9,8%, Słowacy – 9,4%, Chorwaci – 8,8%, Serbowie – 5,3%, Ukraińcy – 2,3%¹⁰. Nad Dunajem dobrze pamiętano wydarzenia Wiosny Ludów, kiedy narodowości niemadziarskie wsparły wojska austriackie i wystąpiły przeciwko węgierskiej walce o niepodległość¹¹. Było oczywiste, że ponad połowa mieszkańców Zalitawii nie jest zadowolona ze zmian wynikających z austriacko-węgierskiej ugody.

Publicyści „Huszadik Század” wielokrotnie odwoływali się do twórców dualizmu – Józsefa Eötvösa i Ferencza Deáka. Uważali ich

8 Tamże; J. Held, *Young Hungary. The Nyugat Periodical, 1908-1914*, [w:] *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I*, red. S. B. Winters, J. Held, Nowy Jork – Londyn 1975, s. 272.

9 O. Jászi, *Tudományos publicisztika*, „Huszadik Század” 1900, I évf., I. k., s. 3, 7.

10 Dane pochodzą ze spisu ludności w 1910 r. Nie uwzględniając ludności Chorwacji, odsetek Węgrów wzrastał do 54,5%: H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918. Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne*, Kraków 1982, s. 19.

11 Ludność słowiańska Węgier przyjęła początkowo z entuzjazmem program reform postulowany przez węgierskich liberałów wiosną 1848 r. Zmiana nastąpiła po kilku miesiącach, gdy Węgrzy pozostali obojętni wobec żądań narodowych słowiańskich współmieszkańców: W. Felczak, *Europa Centralis*, Kraków 2013, s. 35-58. Na temat walk Węgrów z narodowościami niemadziarskimi w latach 1848-1849: S. Kalemka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.

politykę narodowościową za godną naśladowania i ubolewali nad tym, że została szybko zapomniana przez węgierskie elity władzy¹². Eötvösowi przypisuje się autorstwo ustawy narodowościowej z 1868 r., chociaż on sam się do tego nie przyznawał (w jego projekcie dokonano wielu zmian, z którymi się nie zgadzał)¹³. Dokument gwarantował równouprawnienie wszystkich obywateli, dopuszczał możliwość zakładania szkół narodowościowych, używanie języka ojczystego w obrębie władz lokalnych, administracji państwowej najniższego szczebla i w sądach niższej instancji, nauczanie w tym języku w szkołach powszechnych. Narodowości miały zagwarantowane prawo do tworzenia instytucji kulturalnych i zrzeszeń o charakterze niepolitycznym. Uznawano autonomię kościołów narodowych. Jednocześnie jednak w ustawie podkreślano, zgodnie z liberalną koncepcją narodu Ferencza Deáka, że istnieje tylko jeden naród polityczny i jest to naród węgierski. Język węgierski miał obowiązywać jako urzędowy w parlamencie, centralnych organach rządowych, administracji szczebla państwowego, sądach wyższej instancji oraz szkołach wyższych¹⁴.

Węgierscy politycy uznali, że budowę silnego, węgierskiego narodu umożliwi odpowiedni system edukacji. W 1879 r. przegłosowano ustawę, która wprowadzała do wszystkich szkół powszechnych naukę języka węgierskiego. W 1907 r. weszło w życie *lex Apponyi*, zgodnie z którym po czterech latach edukacji każdy uczeń w kraju miał umieć się komunikować w języku państwowym¹⁵. Zlikwidowano stowarzyszenia oświatowe, w których nauczano języka i rozwijano kulturę poszczególnych narodowości. W ich miejsce powołano na terenie Słowacji instytucję kulturalną FEMKE (Górnowęgierskie Towarzystwo Kulturalne), która miała przyspieszyć proces asymilacji Słowaków poprzez działalność publicystyczną, prowadzenie bibliotek oraz kursów języ-

12 Egalitaryzm Józsefa Eötvösa był bliski najważniejszemu publicyście „Huszadik Század” (od 1906 r. także jego redaktora), Oszkárowi Jásziemu, który w artykule programowym uzależniał wolność i szczęście ogółu od wolności i szczęścia jednostki: O. Jászi, *Tudományos publicisztika*, s. 12. Nad zerwaniem z polityką Ferencza Deáka ubolewał Gusztáv Gratz: G. Gratz, *A nemzetiség és a szabadelvűpárt*, „Huszadik Század” 1903, IV év., VIII. k., s. 972.

13 B. Góralczyk, dz. cyt., s. 31-33.

14 I. Romsics, *Historia Węgier*, Poznań 2018, s. 312-313; P. Ledvai, *Węgry. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*, Kraków 2016, s. 430-432.

15 M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2000, s. 91-92.

ka węgierskiego. Analogiczną rolę w Siedmiogrodzie pełniło EMKE (Węgierskie Towarzystwo Oświatowe Siedmiogrodu)¹⁶.

Publicyści czasopisma uważali, że polityka oświatowa Budapesztu jest błędna. Według Oszkára Jásziego obowiązek nauczania w języku węgierskim nie tylko wzbudzał niechęć innych narodów do madziaryzacji, ale w niektórych regionach był wręcz bezcelowy. Kilka godzin spędzonych w szkole na obszarze jednolitym pod względem etnicznym, z dala od węgierskiego życia kulturalnego, nie mógł służyć skutecznej asymilacji. Dużo lepszym rozwiązaniem byłoby utworzenie sieci szkół państwowych na wysokim poziomie, w których nauczanie odbywałoby się w językach poszczególnych narodowości. Absolwenci takich placówek staliby się wykształconymi obywatelami, świadomymi korzyści płynących z przynależności do państwa węgierskiego. Brutalne metody nie były potrzebne – kulturalna i gospodarcza hegemonia Węgrów miały stanowić magnes przyciągający Słowaków, Rumunów czy Serbów¹⁷. Według Jásziego asymilacja była możliwa wyłącznie na gruncie wspólnych interesów opartych na dobrobycie, kulturze i sprawiedliwości¹⁸. Krytykował także represje stosowane wobec osób, które skarżyły się na niesprawiedliwe postępowanie władzy¹⁹.

W przekonaniu autorów publikujących na łamach „Huszadik Század” najskuteczniejszym sposobem rozwiązania problemów narodowościowych byłoby rozszerzenie prawa wyborczego. Przeciwnicy tego pomysłu twierdzili, że przedstawiciele narodowości mogliby zdominować parlament i zagrozić celom węgierskiej polityki. Gusztáv Grátz ostrzegwał jednak, że pozbawienie praw politycznych ludzi innych narodowości nie uchroni Węgier przed wysuwaniem roszczeń przez te narody w przyszłości. Natomiast mądre postępowanie w duchu Ferencza Deáka mogłoby skłonić ich do głosowania zgodnie

16 O polityce madziaryzacyjnej w epoce dualizmu: T. Kopyś, *Kwestie narodowościowe na ziemiach Korony Świętego Stefana w latach 1867-1918*, Kraków 2001, s. 34 i nn.

17 O. Jászi, *Nemzetiségi politikánk iránya*, „Huszadik Század” 1908, IX év., XVIII. k., s. 588-592.

18 Tenże, *Az új Magyarország felé*, „Huszadik Század” 1907, VIII év., XV. k., s. 13.

19 Tenże, *Magyarország, nemzetiségeink és a külföld*, „Huszadik Század” 1910, XI év., XXI. k., s. 216-218. Do najczęściej wykorzystywanych form represji należało pozbawienie wolności (w 1906 r. aresztowano 17 Rumunów i 11 Słowaków, rok później – 13 Rumunów i 33 Słowaków): B. Góralczyk, dz. cyt., s. 58. Niestety 27 października 1907 r. węgierscy żandarmi posunęli się dalej i dokonali masakry cywilów w Csernovej (słow. Černova) – więcej na ten temat: K. Żarna, *Determinanty historyczne stosunków słowacko-węgierskich od konfliktu do normalizacji?*, [w:] *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*, red. R. Łoś, J. Regina-Zacharski, Łódź 2012, s. 236.

z węgierskim interesem narodowym²⁰. Ograniczone prawo wyborcze stawiało Węgry w bardzo złym świetle w porównaniu z innymi „kulturalnymi” państwami europejskimi²¹. W epoce dualizmu miała miejsce jedna reforma prawa wyborczego, w efekcie której nastąpił nawet regres – odsetek osób uprawnionych do głosowania obniżył się z 6,7% w 1870 r. do 5,9% cztery lata później²². Teoretycznie ze względu na cenzus majątkowy odsetek Węgrów i nie-Węgrów pozbawionych prawa do głosowania był podobny, ale podział okręgów wyborczych był niekorzystny dla narodowości niemadziarskich²³.

Kluczowym zagadnieniem narodowościowym Austro-Węgier była kwestia południowosłowiańska. W listopadzie 1868 r. zawarto ugodę chorwacko-węgierską gwarantującą Chorwacji autonomię i niezależność w sprawach wewnętrznych. Językiem oficjalnym na jej terenie miał być jedynie chorwacki. W węgierskim sejmie zasiadało 40 chorwackich posłów i każdy z nich mógł przemawiać w języku ojczystym (podobnie w kontaktach z władzami centralnymi)²⁴. Mimo szerokiego zakresu swobód Chorwaci nie byli zadowoleni ze swojej sytuacji. Na czele autonomii stał ban, którego wybierał król na wniosek węgierskiego premiera. Port w Fiume (Rijeka) oraz region Muraköz (chorw. Medimurje) znajdowały się pod kontrolą Budapesztu. Węgrzy wielokrotnie naruszali zasady ugody: usunęli dwujęzyczne tablice na chorwackich stacjach kolejowych, w urzędach centralnych nie zatrudniano osób znających język chorwacki, przeforsowano prawo umożliwiające otwieranie węgierskich szkół na terenie Chorwacji. Kontrowersje wzbudzały kandydatury na stanowisko banów. Nie mogli oni liczyć na współpracę z chorwackim parlamentem (Saborem), wobec czego ich rządy miały charakter absolutystyczny²⁵.

Kwestia chorwacka wielokrotnie pojawiała się na łamach „Huszadik Század”. W jednym z artykułów Gusztáv Grátz przyznał,

20 G. Gratz, *Az általános választójog és Tisza István gróf*, „Huszadik Század” 1905, VI év., XII. k., s. 388-393.

21 F. Harrer, *A parlamenti választójog terjedelme a nagyobb európai államokban*, „Huszadik Század” 1905, VI év., XI. k., s. 427-428, 431.

22 P. Ledvai, dz. cyt., s. 443.

23 M. Waldenberg, dz. cyt., s. 90.

24 Na temat ugody w 1868 r.: W. Felczak, *Ugoda węgiersko-chorwacka 1868 roku*, Wrocław 1969.

25 P. Ledvai, dz. cyt., s. 435. Mimo ograniczeń, wynikających z polityki węgierskiej wobec Zagrzebia, Sabor odegrał istotną rolę w tworzeniu się nowoczesnego narodu chorwackiego. Więcej na ten temat: D. Soksevits, S. Varga, *A horvát szábor története*, Budapeszt 2022.

że węgierscy politycy niewiele wiedzą na temat Chorwatów. Węgrzy drażnili ich drobnymi przewinieniami (np. instalowanie skrzynek pocztowych w węgierskich barwach narodowych). Dążyli do ich gospodarczego uzależnienia (np. poprzez utrudnianie prowadzenia zbytu chorwackiego drewna na terenie Zalitawii). Jednocześnie autor uważał bana Károla Khuen-Héderváryego²⁶ za wybitnego męża stanu, potrafiącego balansować między różnymi ugrupowaniami politycznymi. Usprawiedliwiał jego autokratyczny sposób sprawowania rządów, tłumacząc, że był to jedyny sposób utrzymania prowęgierskiego stanowiska Chorwacji. Uważał, że Chorwatów i Węgrów wiele łączy, lubią się i rozumieją. Natomiast hasła wielkochorwackie są jedynie przejawem awanturnictwa politycznego²⁷. W jednym z przeglądów wydarzeń politycznych na łamach czasopisma z satysfakcją stwierdzono, że ban rozwiązał Sabor i ogłosił nowe wybory, w których partie opozycyjne do rządu w Budapeszcie straciły połowę mandatów²⁸. Na podstawie powyższych uwag można dojść do przekonania, że publicyści „Huszadik Század” akceptowali rozwiązanie siłowe wobec Chorwatów, jeśli gwarantowały ich posłuszeństwo.

Uważa się, że przyłączenie Bośni i Hercegowiny do Austro-Węgier w 1908 r. spotęgowało problemy narodowościowe monarchii. Odsetek ludów słowiańskich znacznie się zwiększył, natomiast anektowany obszar był polem działalności dywersyjnej Serbii²⁹. Zdaniem Lajosa Szerebényiego przejęcie kontroli nad Bośnią i Hercegowiną w 1878 r. zapewniło tym terenom bezprecedensowy rozwój cywilizacyjny. Władzę sprawowano absolutystycznie, ale było to lepsze rozwiązanie niż system demokratyczny, który nie przyjęłby się w niedojrzałym społeczeństwie bośniackim. Szerebényi miał jednak wątpliwości, czy mieszkańcy nie staną się podatni na agitację wojenną szerzoną przez pozostałe kraje bałkańskie³⁰. Bardziej złożony obraz sytuacji anektowanych obszarów przedstawił kilka lat wcześniej Gusztáv Grátz. Jego zdaniem brakowało integracji i zaufania między

26 Khuen-Héderváry rządził w latach 1883-1903 i ze względu na swoją postawę został określony przez Ottona Bauera mianem „węgierskiego paszalyka”: P. Ledvai, dz. cyt., s. 435.

27 G. Gratz, *Magyarország és Horvátország*, „Huszadik Század” 1903, IV évf., VIII. k., s. 721-736.

28 *Kortörténeti szemle*, „Huszadik Század” 1901, II évf., IV. k., s. 492.

29 H. Wereszycki, dz. cyt., s. 9; P. Ledvai, dz. cyt., s. 436; T. Kopyś, *Kwestie narodowościowe...*, s. 101.

30 L. Szeberényi, *Bosznia és Hercegovina*, „Huszadik Század” 1908, IX évf., XVIII. k., s. 394-397.

państwowymi urzędnikami a mieszkańcami. Dyskryminowano Serbów stanowiących większość mieszkańców, jednocześnie faworyzując mniejszość chorwacką. Mogło to wzbudzać zawiść między narodami³¹.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy publicyści „Huszadik Század” zdawali sobie sprawę z zagrożenia płynącego z rodzącego się ruchu południowosłowiańskiego. Czasem przestrzegali przed tym zagrożeniem³², innym razem uspokajali czytelników, twierdząc, że antagonizm między Chorwatami a Serbami uniemożliwi im nawiązanie współpracy na rzecz rozbitcia Węgier³³. Również wśród innych narodowości nie dostrzegano ryzyka ciężenia ku krajom, w których mieszkali ich rodacy³⁴. Podczas wojny uważano, że wraz z życiem politycznym w kraju zamarły także wszelkie ruchy irredentystyczne. Zachowanie Chorwatów, Słowaków i Rumunów świadczyło o tym, że są lojalnymi obywatelami³⁵.

Oficjalne statystyki pozwalały węgierskim władzom mieć nadzieję, że polityka madziaryzacyjna przynosiła efekty. W 1910 r. 705 tys. Żydów deklarowało język węgierski jako swój ojczysty (z ponad 900 tys. żyjących na Węgrzech). Liczba zmadziaryzowanych Niemców wynosiła 600 tys., Słowaków – 400 tys., Serbów i Rumunów – po 100 tys.³⁶. Warto jednak zwrócić uwagę na możliwe motywacje osób, które ulegały asymilacji – uznanie języka węgierskiego za język ojczysty było kluczem do rozwoju kariery w Zalitawii³⁷. Wzmacniająca się pozycja Węgrów była także efektem wyższego przyrostu naturalnego w ich grupie narodowej, a także pauperyzacji ludności niemadziarskiej, której część zdecydowała się na emigrację³⁸.

Warto zwrócić uwagę na politykę władz w Budapeszcie wobec Żydów, których emancypacja nastąpiła w grudniu 1867 r. W 1895 r. zagwarantowano judaizmowi takie same prawa, jakimi cieszyły się wyznania chrześcijańskie. Kroki te były z jednej strony urzeczywistnieniem ideałów liberalizmu, z drugiej miały stanowić

31 G. Gratz, *Bosznia Kállay halála korában*, „Huszadik Század” 1904, V év., IX. k., s. 380-384.

32 *Kortörténeti szemle*, „Huszadik Század” 1900, I év., II. k., s. 593-594.

33 *Kortörténeti szemle*, „Huszadik Század” 1902, III év., VI. k., s. 358-359.

34 *Körtörténeti jegyzetek*, „Huszadik Század” 1909, X év., XIX. k., s. 79.

35 M. Vajda, *Utóhangok a horvát címerkérdéshez*, „Huszadik Század” 1916, XVII év., XXXIII. k., s. 225-227.

36 P. Ledvai, dz. cyt., s. 476.

37 Tamże, s. 441.

38 I. Romsics, dz. cyt., s. 320-321.

przydatne narzędzie w prowadzeniu polityki madziaryzacji³⁹. Żydzi czuli się Węgry i dążyli do pełnej asymilacji, a ze względu na swoją entuzjastyczną postawę byli postrzegani przez inne narodowości jako gorliwi realizatorzy polityki madziaryzacyjnej. Władze w Budapeszcie sprzeciwiały się wszelkim przejawom antysemityzmu, widząc korzyści płynące ze współpracy z ludnością żydowską⁴⁰. Odegrała ona także dużą rolę w modernizacji kraju. Publicyści „Huszadik Század” zachęcali Węgrów do integracji z żydowskimi współobywatelami oraz naśladowania ich postępowania⁴¹.

2. Modernizacja

Wzmocnieniu pozycji Królestwa Węgier miała służyć modernizacja kraju. Epoka dualizmu była czasem spektakularnego wzrostu gospodarczego Zalicawii i jej rozwoju w wielu sferach. W latach 1867-1910 liczba mieszkańców wzrosła z 13,2 mln do 20,7 mln⁴². Najważniejszym centrum rozwoju była stolica – Budapeszt. Miasto powstało z połączenia Budy, Pesztu i Óbudy w 1873 r. Wówczas liczyło

39 V. Karady, *Continuities of the „Jewish Question” in Hungary since the „Golden Age”*, [w:] *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*, red. R. L. Braham, A. Kovács, Budapeszt – Nowy Jork 2016, s. 47-48.

40 M. Kmeť, B. Ottmárová, *Consideration about the Anti-Semitism in Hungary during the Early Post-War Years (1945-1948)*, „Codrul Cosminului” 2017, t. 23, nr 1, s. 166-167. O wyjątkowości tej symbiozy i spektakularnym wzroście znaczenia Żydów w Zalicawii: I. Deák, *Antisemitism in Eastern Europe (Excluding Russia and the Soviet Empire) Since 1848*, [w:] *Antisemitism. A History*, red. A. S. Lindemann, R. S. Levy, Oksford 2010, s. 229. O różnicach w zachowaniu oraz sytuacji Żydów w różnych częściach Austro-Węgier: W. O. McCagg, *Dzieje Żydów w Monarchii Habsburskiej w latach 1670-1918*, Warszawa 2010, s. 145-295.

41 Węgrzy powinni naśladować m.in. postępowanie Żydów wobec swoich dzieci. Otaczali je większą opieką, troszcząc się zarówno o ich zdrowie, jak i edukację. Uznano to za przyczynę wzrostu demograficznego oraz awansu społecznego ludności żydowskiej: M. Zay, *Zsidók a társadalomban*, „Huszadik Század” 1903, IV évf., VIII. k., s. 957-968. Problem antysemityzmu pojawił się na Węgrzech pod koniec I wojny światowej. Z tego powodu redakcja czasopisma wydała specjalny numer, w którym ponad 60 autorów wypowiedziało się nt. kwestii żydowskiej: *A körkérdés főbb eredményei*, „Huszadik Század” 1917, XVIII évf., XXXVI. k., s. 155-159. Opublikowano także artykuł, w którym rozprawiano się z niesprawiedliwymi oskarżeniami skierowanymi przeciwko Żydom. Panowało przekonanie, że bogacili się kosztem innych obywateli, zajmując się transportem wojennym, a także uchylali się przed służbą wojskową: I. Sárközy, *A zsidóság és a háború*, „Huszadik Század” 1918, XIX évf., XXXVIII. k., s. 98-102. Warto zwrócić uwagę na fakt, że węgierski antysemityzm do zakończenia I wojny światowej miał charakter jedynie polemiczny: H. Lupovitch, *Traversing the Rupture: Antisemitism and the Holocaust in Hungary*, „Patterns of Prejudice” 2003, t. 37, nr 4, s. 430.

42 B. Góralczyk, dz. cyt., s. 42.

ok. 500 tys. mieszkańców – w ostatniej dekadzie XIX w. już 733 tys., a w 1914 r. – 933 tys.⁴³.

Dzięki modernizacji Węgry przekształciły się z państwa rolniczego w rolniczo-przemysłowe. Udział osób zatrudnionych w przemyśle i górnictwie wynosił w 1867 r. 10% i wzrósł do 18% w 1913 r. Dla rolnictwa analogiczne wartości wynosiły 75% i 60%. Na początku XX w. połowa robotników (800 tys.) pracowała w wielkich fabrykach zatrudniających powyżej 1000 osób⁴⁴. Pojawiła się grupa bogatego mieszczaństwa, burżuazji, której większość mieszkała w Budapeszcie⁴⁵.

Urbanizacja prowadziła do wytworzenia się nowoczesnego mieszczaństwa. W miastach rosła liczba robotników, których warunki życia w epoce XIX-wiecznego kapitalizmu były bardzo trudne. Obok luksusowych kamienic należących do bogatej burżuazji stały przeludnione budynki czynszowe⁴⁶. Problem ten był często poruszany na łamach „Huszadik Század”. Na podstawie oficjalnych statystyk Zoltán Zigány dowodził, że od 1870 r. budowa mieszkań w Budapeszcie na nadążała za wzrostem liczby mieszkańców miasta. To powodowało wzrost cen mieszkań, a także skutkowało ich przeludnieniem – 36,3% mieszkańców Budapesztu dzieliło lokum z 5 innymi osobami. Aby zapewnić sobie jak największą przestrzeń, pozbywano się mebli. W tych warunkach nie można było zapanować nad higieną, nie mogło być również mowy o życiu intymnym i rodzinnym. Autor postulował wprowadzenie zmian, m.in. zwolnienia podatkowe dla firm budowlanych, budowę państwowych i komunalnych domów robotniczych⁴⁷. Żadne reformy nie były jednak wprowadzane. Na tle problemów mieszkaniowych dochodziło nawet do zamieszek⁴⁸.

43 Tamże, s. 43. Więcej na temat rozwoju miasta: J. Lukacs, *Budapest 1900. Portret miasta i jego kultury*, Kraków 2016.

44 I. Romsics, dz. cyt., s. 317, 325; P. Ledvai, dz. cyt., s. 460. Więcej na temat gwałtownego rozwoju gospodarczego Węgier: G. Ránki, *On the Development of the Austro-Hungarian Monarchy*, [w:] *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. Essays*, red. J. Komlos, Nowy Jork 1983, s. 54-62.

45 I. Romsics, dz. cyt., s. 322-323.

46 P. Ledvai, dz. cyt., s. 475.

47 Z. Zigány, *Öt percent és emberszeretet*, „Huszadik Század” 1906, VII évf., XIV. k., s. 288-297.

48 M. Pásztor, *Fölösleges emberek*, „Huszadik Század” 1908, IX évf., XVII. k., s. 20. Według wyliczeń autora cena wynajmu mieszkań w stolicy w latach 1900-1906 wzrosła o 20-50%, chociaż jakość mieszkalnictwa spadła. Zob. tamże, s. 25.

W efekcie urbanizacji rozrastała się grupa urzędników i inteligencji. Przedstawiciele mieszczaństwa dążyli do demokratyzacji stosunków społecznych i liberalizacji systemu politycznego. Jednym z ich głównych postulatów było rozszerzenie prawa wyborczego. Ugrupowaniami politycznymi, które miały walczyć o realizację tych postulatów, były Partia Demokratyczna (powstała w 1900 r., której przewodniczącym był Vilmos Vázsonyi) oraz Mieszczańska Partia Radykalna (powstała w 1914 r., a na jej czele stanął Oszkár Jászi)⁴⁹. W czasopiśmie „Huszadik Század” poświęcono wiele miejsca konieczności rozszerzenia praw wyborczych w kontekście rozwiązania problemów narodowościowych. Dostrzegano jednak, że również ubogie węgierskie warstwy społeczne są upośledzone pod względem politycznym. Wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego było konieczne, aby do władzy mogli dojść nowi ludzie, którzy uzdrowią sytuację w kraju⁵⁰, ponieważ w ówczesnym życiu politycznym Zalitawii dominowała węgierska arystokracja i bogata szlachta⁵¹.

Nie tylko mieszkańcy miast mieli powody do niezadowolenia. Do wybuchu I wojny światowej chłopie nie byli posiadaczami nawet połowy gruntów w kraju. Wielkie majątki znajdowały się w rękach arystokracji, bogatej szlachty oraz Kościoła katolickiego, co skrupulatnie wycylił i przedstawił na łamach „Huszadik Század” Oszkár Jászi. Liczbę wiejskich robotników najemnych, którzy po zakończeniu zniw pozostawali często bez źródeł zarobku, szacował na 6 mln osób⁵² (bardziej precyzyjne dane to 3 mln⁵³). Menyhéri Szántó wspominał o ustawach z lat 1898-1900, które regulowały relacje między pracodawcą a robotnikiem najemnym, gwarantując temu ostatniemu wynagrodzenie nawet w przypadku złych zbiorów. Autor artykułu chwalił te kroki, uważał je jednak za niewystarczające. Postulował wprowadzenie regulacji, które zakazywałyby wynagradzania robotników alkoholem, towarami lub bonami, co stwarzało możliwość manipulacji i oszustw. Nawoływał również do stworzenia w każdej wsi funduszu pomocowego oraz

49 I. Romsics, dz. cyt., s. 324; P. Ledvai, dz. cyt., s. 443.

50 O. Jászi, *Miért kell az általános titkos választójog?*, „Huszadik Század” 1908, IX év., XVIII. k., s. 641; tenże, *Magyarország, nemzetiségeink és a külföld*, „Huszadik Század” 1910, XI év., XXI. k., s. 215-216.

51 I. Romsics, dz. cyt., s. 321-322; P. Ledvai, dz. cyt., s. 467.

52 O. Jászi, *A magyar válság okai és következményei*, „Huszadik Század” 1912, XIII év., XXVI. k., s. 9-10.

53 P. Ledvai, dz. cyt., s. 473.

organizacji zrzeszającej wszystkich robotników najemnych, co pozwoliłoby wzmocnić tę grupę zawodową⁵⁴. Zdaniem Geizy Farkasa trudna sytuacja niektórych mieszkańców wsi wynikała z braku mobilności – ich przywiązanie do ziemi i tradycyjnej pracy na roli było tak duże, że osoby bez perspektyw nie przenosiły się do miast w poszukiwaniu innego zajęcia. Na wsi brakowało osób czy instytucji, które mogłyby ich zainspirować do podjęcia takiego kroku⁵⁵.

Rezultatem biedy na wsi była emigracja. Zdaniem Zoltána Zigányego była ona widocznym znakiem problemów państwa i krzywdzącego systemu gospodarczego. Nie zgadzał się na krytykę osób, które decydowały się opuścić Węgry – według niego nie można było oczekiwać od obywateli, że będą znosili nędzę w imię wierności wobec ojczyzny⁵⁶. Skalę tego problemu przedstawił Elek Bolgár. Na podstawie statystyk wysnuł wniosek, że największy poziom emigracji miał miejsce w krajach rolniczych i rolniczo-feudalnych. W latach 1906-1907 największy wzrost tempa emigracji wystąpił w Bułgarii, Serbii, Turcji, Grecji, Hiszpanii i Austro-Węgrzech⁵⁷. Proces ten oddalał imperium Habsburgów od grona najbardziej rozwiniętych krajów Europy.

Epoka dualizmu to niewątpliwy awans cywilizacyjny Węgier, przede wszystkim Budapesztu, który stał się europejską metropolią. Modernizacja przyniosła Zalitawii wiele korzyści, jednocześnie jednak wygenerowała nowe problemy. Wspierany przez władzę liberalizm gospodarczy prowadził do rozwarstwienia ekonomicznego na wielu płaszczynach. Środowisko „Huszadik Század” dostrzegało te problemy – prowadziło badania i publikowało ich wyniki na łamach czasopisma, licząc, że zostaną wzięte pod uwagę przez rządzącą elitę. Tak się jednak nie stało.

54 M. Szántó, *Mezőgazdasági munkás-törvényhozásunk kezdetei*, „Huszadik Század” 1900, I évf., I. k., s. 39-45.

55 G. Farkas, *A mezőgazdasági népesség a szociológia világitásában*, „Huszadik Század” 1905, VI évf., XI. k., s. 199-200.

56 Z. Zigany, *A kivándorlás*, „Huszadik Század” 1904, V évf., X. k., s. 327-332.

57 E. Bolgár, *A kivándorlás*, „Huszadik Század” 1908, IX évf., XVIII. k., s. 495.

3. Próby powstrzymania rozpadu państwa w latach 1918-1919

Powyższe rozważania wyraźnie wskazują na to, że istniało wiele czynników zagrażających stabilności Królestwa Węgier. Nie sposób rozstrzygnąć, czy udałooby się ją zachować, gdyby nie wybuch I wojny światowej. W efekcie porażki państw centralnych na gruzach Austro-Węgier powstały niepodległe państwa narodowe⁵⁸. Na łamach „Huszadik Század” nie poświęcono temu zagadnieniu dużo miejsca. Publicyści bardzo długo nie dostrzegali zagrożenia ze strony narodowości niemadziarskich, które dążyły do rozbicia kraju. Jeszcze w 1918 r. Oszkár Jászi twierdził, że Węgrzy nie muszą się obawiać działalności Słowian południowych, ponieważ cieszyli się na Węgrzech wszelkimi przywilejami. Węgierscy Serbowie nie chcieli współtworzyć państwa południowosłowiańskiego, ponieważ byli kulturalną i gospodarczą częścią Węgier. Jászi pocieszał czytelników, że nawet jeśli doszłoby do utworzenia nowego państwa, Budapesztowi na pewno udałooby się wynegocjować korzystny dostęp do portów adriatyckich. Zapewnienie przywilejów Słowakom i Rumunom dałoby gwarancje, że również te narody nie będą chciały się odłączać⁵⁹. Pod koniec roku, gdy sytuacja stawała się coraz poważniejsza, a rozpad państwa coraz bardziej prawdopodobny, János György zaproponował budowę konfederacji naddunajskiej, do której weszłyby wszystkie narodowości Zalitawii⁶⁰. Było już jednak zdecydowanie za późno na powstrzymanie upadku Wielkich Węgier.

Mihályi Károlyi, który stanął na czele państwa po zerwaniu z Austrią i przekształcił je w republikę, rozumiał, że przyczyną problemów Węgier było lekceważenie problemów narodowościowych i społeczno-gospodarczych. W lutym 1919 r. uchwalono ustawę o reformie rolnej, zgodnie z którą powierzchnia majątków ziemskich miała być ograniczona do 500 ha (200 ha w przypadku ziem należących do Kościoła)⁶¹. Pozostałe grunty podlegały parcelacji

58 Do tej pory najważniejszym i najpełniejszym opracowaniem tego zagadnienia w języku polskim jest monografia: H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918. Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne*, Kraków 1982.

59 O. Jászi, *A délszláv krízis*, „Huszadik Század” 1918, XIX évf., XXXVIII. k., s. 52.

60 J. György, *Dunai konföderáció*, „Huszadik Század” 1918, XIX évf., XXXVIII. k., s. 230-232.

61 B. Góralczyk, dz. cyt., s. 132.

bez odszkodowania. Zoltán Farkas, publicysta „Huszadik Század”, z zadowoleniem informował o tym, że nadszedł czas rozwiązania odwiecznego problemu węgierskiej wsi. Wiedząc jednak, jaki chaos zapanował w Rosji bolszewickiej w efekcie ogłoszenia reformy, apelował o roztropne i spokojne przystąpienie do wprowadzania zmian, aby nie przyniosły więcej szkody niż pożytku. Jego zdaniem rozsądnym rozwiązaniem byłoby przekształcenie wielkich majątków ziemskich w spółdzielnie (100-300 holdów), którymi gospodarowałyby 10-15 rodzin. Takie gospodarstwa mogłyby otrzymać wsparcie państwa i stać się nowoczesnymi, przynoszącymi zysk majątkami. Podział ziemi na poletka 10-holdowe utrzymałoby rolników w biedzie⁶².

Károlyi nie miał szansy przeprowadzić swojej reformy, chociaż sam jako pierwszy pozwolił na podział swojego majątku. 21 marca 1919 r. władzę przejęli komuniści, powołując do życia Węgierską Republikę Rad⁶³. W sierpniu 1919 r. komunistyczny eksperyment upadł pod naporem wojsk rumuńskich. Był to miesiąc wydania ostatniego numeru „Huszadik Század”⁶⁴. Wielu publicystów czasopisma, ze względu na swoje żydowskie pochodzenie bądź zaangażowanie w życie polityczne po upadku Austro-Węgier, musiało wyjechać z kraju, obawiając się represji ze strony wprowadzonej w listopadzie prawicowej dyktatury Miklósa Horthyego. Oszkár Jászi, nie mogąc znieść rządów bolszewików, opuścił Węgry już w maju 1919 r.

Podsumowanie

Środowisko tworzące czasopismo „Huszadik Század” widziało problemy nękające Zalitwę na początku XX w. W przeciwieństwie do większości rodaków nie zadowalali się pozorami dobrobytu i wielkości, lecz dostrzegali zagrożenia dla stabilności państwa na gruncie narodowościowym i społeczno-gospodarczym. Przez prawie 20 lat próbowali znaleźć rozwiązania, które pozwoliłyby uzdrowić kraj, a tym samym przedłużyć żywot Królestwa Węgier. Niestety również oni nie dostrzegali pewnych problemów – najlepszym przykładem

62 Z. Farkas, *Az agrárreform*, „Huszadik Század” 1919, XX év., XXXIX. k., 1-2. sz., s. 56-61.

63 B. Góralczyk, dz. cyt., s. 135-139.

64 W 1919 r. czasopismo pojawiało się nieregularnie: od stycznia do maja oraz w sierpniu.

było ich błędne przekonanie o braku irredentystycznego zagrożenia ze strony narodowości niemadziarskich jeszcze w 1918 r. Nie doceniali znaczenia nacjonalizmu – uważali, że zapewnienie narodowościom równych praw oraz dobrobytu zachęci ich do pozostania w granicach Węgier. Jednak nawet właściwie postawione diagnozy nie mogłyby zostać zrealizowane ze względu na konserwatywny charakter rządów ówczesnych Węgier. Środowisko „Huszadik Század” uzyskało wpływ na wydarzenia dopiero po objęciu władzy przez Mihályiego Károlyiego – ministrem ds. narodowości został redaktor pisma Oszkár Jászi⁶⁵. Było już jednak za późno na odwrócenie biegu wydarzeń.

Bibliografia

1. Balcerak W., *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974.
2. Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918. Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne*, Kraków 1982.
3. Deák I., *Antisemitism in Eastern Europe (Excluding Russia and the Soviet Empire) Since 1848*, [w:] *Antisemitism. A History*, red. A. S. Lindemann, R. S. Levy, Oksford 2010, s. 222-236.
4. *Dějiny Rakouska*, M. Havlačka i in., Praga 2002.
5. *Egy közép-európai birodalom. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867-1918)*, red. Z. Gáspár, Budapeszt 2008.
6. Felczak W., *Europa Centralis*, Kraków 2013.
7. Felczak W., *Uгода węgiersko-chorwacka 1868 roku*, Wrocław 1969.
8. Góralczyk B., *Węgierski syndrom Trianon*, Warszawa 2020.
9. Held, *Young Hungary. The Nyugat Periodical, 1908-1914*, [w:] *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I*, red. S. B. Winters, J. Held, Nowy Jork – Londyn 1975, s. 271-289.
10. „Huszadik Század” 1900-1910, 1912, 191-1919.
11. Judson P. M., *Imperium Habsburgów – wspólnota narodów*, Warszawa 2017.
12. Kalemka S., *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.
13. Kann R. A., *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley 1974.

65 Jászi uważał, że Węgry należy przekształcić w „Szwajcarię Wschodu”, oddając w kantonach władzę tym narodowościom, które w nich dominowały. Rozpad Zalicawii uważał za tragedię ze względu na zerwanie wielowiekowych więzi gospodarczych, co skutkowałoby kryzysem odczuwanym przez wszystkich mieszkańców tych ziem. W połowie listopada 1918 r. w Radzie próbował przekonać do koncepcji kantonalnej Rumunów. Nie udało mu się – 1 grudnia 1918 r. w miejscowości Alba Iulia Rumuni ogłosili przyłączenie Siedmiogrodu do Królestwa Rumunii: T. Kopyś, *Oszkár Jászi...*, s. 92-94; *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 506-507.

14. Karady V., *Continuities of the „Jewish Question” in Hungary since the „Golden Age”, [w:] The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*, red. R. L. Braham, A. Kovács, Budapest – Nowy Jork 2016, s. 45-72.
15. Kmeť M., Ottmárová B., *Consideration about the Anti-Semitism in Hungary during the Early Post-War Years (1945-1948)*, „Codrul Cosminului” 2017, t. 23, nr 1, s. 165-186.
16. Kopyś T., *Kwestie narodowościowe na ziemiach Korony Świętego Stefana w latach 1867-1918*, Kraków 2001.
17. Kopyś T., *Oszkár Jászi. Z dziejów idei federalizmu w Europie Środkowej w latach 1900-1920*, Kraków 2006.
18. Kopyś T., *Polityka zagraniczna Węgier w latach 1867-1945*, Kraków 2018.
19. Ledvai P., *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*, Kraków 2016.
20. Lukacs J., *Budapest 1900. Portret miasta i jego kultury*, Kraków 2016.
21. Lupovitch H., *Traversing the Rupture. Antisemitism and the Holocaust in Hungary*, „Patterns of Prejudice” 2003, t. 37, nr 4, s. 429-436.
22. Mason J. W., *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867-1918*, London-New York 2014.
23. McCagg W. O., *Dzieje Żydów w Monarchii Habsburskiej w latach 1670-1918*, Warszawa 2010.
24. Pál J., *Sprawa unii Siedmiogrodu w Węgrami po roku 1867*, [w:] „Węgry i dookoła Węgier...” *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*, red. A. Cetnarowicz, S. Pijaj, s. 137-146.
25. Ránki, *On the Development of the Austro-Hungarian Monarchy*, [w:] *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. Essays*, red. J. Komlos, Nowy Jork 1983, s. 47-63.
26. Romsics I., *A trianoni békeszerződés*, Budapest 2020.
27. Romsics I., *Historia Węgier*, Poznań 2018.
28. Sima M., *Geopolityczne znaczenie idei Wielkich Węgier*, „Przegląd Geopolityczny” 2019, nr 28, s. 9-30.
29. *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
30. Soksevits D., Varga S., *A horvát szábor története*, Budapest 2022.
31. *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy. A Hungarian Perspective*, red. G. Gyáni, Abingdon 2022.
32. *The Last Years of Austria-Hungary: Essays in Political and Military History, 1908-1918*, red. M. Cornwall, Exeter 1990.
33. Waldenberg M., *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2000.
34. Wandruszka A., *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, t. 1-12, Wiedeń 1973-2010.
35. Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.
36. *Trianon*, red. M. Zeidler, Budapest 2020.
37. Żarna K., *Determinanty historyczne stosunków słowacko-węgierskich od konfliktu do normalizacji?*, [w:] *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*, red. R. Łoś, J. Regina-Zacharski, Łódź 2012, s. 231-249.